

В. Є. Панченко

м. Київ

ПАНЦИР ДЛЯ ГАМЛЕТА. ДОРОГИ І РОЗДОРІЖЖЯ МИКОЛИ БАЖАНА

«Поетичні твори Бажана /.../ справляють враження навіть у порівнянні з найвищими європейськими стандартами. /.../ Як унікальний представник європейського експериментального стилю він може багато чого запропонувати не тільки українському читачеві».

Омелян Прицак

У січні 1970 року на адресу Нобелівського комітету Шведської Академії надійшов лист від професора Гарвардського університету Омеляна Прицака. Відомий американський славіст пропонував до розгляду кандидатуру українського поета Миколи Бажана, який «вийшов за вузькі рамки усталених стилів /.../ і в той же час творчо трансформував найцікавіші елементи як українських, так і європейських традицій».

Отож, 1970 р. Микола Бажан (1904-1983) міг номінуватися на Нобелівську премію в галузі літератури?

«Встану й піду...»

Про те, як завершилася історія з премією, – трохи згодом, а поки що відхилимо завісу часу і перенесемося у рік 1968-й, коли мюнхенський журнал «Сучасність» у 2-му й 3-му числах передрукував із київської «Вітчизни» Бажанові «Варіації на теми Рільке» (інша назва – «Чотири оповідання про надію»). Публікацію супроводжувало коротке слово Євгена Маланюка, який здавна мав пітет перед Бажаном-поетом. Сам Маланюк свіжого номера «Сучасності» вже не побачив: у лютому його не стало. «По досить довгій перерві у «Варіаціях» з'являється перед нами Микола Бажан перелому двадцятих-тридцятих років, отже, Бажан у силі віку і творчого розмаху. Бажан, дивно відмолоділий», – писав Маланюк.

Дві перші варіації «на тему Рільке» – про *спасенну* місію мистецтва. В оповіданні, яким відкривається цикл, пісня старого кобзаря рятує страждених людей від відчаю; зрештою, «весь білий, світлий, сріберний і синій» кобзар у Бажана (як і в Рільке) постає як втілення Бога. У другій Бажановій варіації чуємо монолог «майстра жадібнорукого» Ніко Піросмані, який також бачить сенс своєї творчості в тому, «щоб прокричати про надію людині, зневірою втомленій». Посланець Бога, що з'являється перед Ніко у подібні щедрого двірника, для того й рятує самотнього художника, аби він міг здійснювати свою добротворчу, людинолюбну місію...

Виходить, є щось таке, що споріднює мистецтво з релігією?

У вступному слові до своїх варіацій Микола Бажан ретельно «відгороджувався» від «релігійних, богошукацьких обертонів» Рільке, стверджуючи, що божественність є найвищою мірою людського. І все ж, поетичні оповідання Бажана свідчили про його несподівану близькість до «найбільш релігійного поета після Новаліса» Райнера Марії Рільке (так назвав його Роберт Музіль). Ірраціональна сила притягування виявилася дужчою за перестраховальну силу

відштовхування. Микола Бажан і завершив свій цикл молитовним монологом жінки, яка звертається до людини, дивно подібної до Бога. Саме через молитву відбувається воскресіння її духу:

Хто ти, русобородий? Хто ти, ласкаворукий?
Звідки прийшов до мене? Може, зійшов з хреста?
Дай я зіпрусь на тебе, вирвусь із смерті й муки.
Змора відходить, як хмара. Лопає глухота.
Хто ти, — чи просто свідок прощі удів безпорадних,
чи неминучим чудом трапив на путь сюди?
Так по-мужськи незграбно, так по-незвичному владно,
так по-прадавньому просто: «Женцино, встань і йди...»
Встану й піду...»

«Встану й піду...» — це сказано дуже по-бажанівськи, з вірою в незнищеність людини. Пройшовши кризу жах сталінської доби, він знав, що людину можна вбити фізично, розчавити морально, проте знав і те, що все одно в ній, людині, залишається якийсь незбагнений ресурс духовного самовідтворення...

Брама Заборовського і Дніпрельстан

Літературна біографія Миколи Бажана починалася в Умані. Як і в багатьох ровесників, у нього не було проблеми прийняття/неприйняття революції з її більшовицькими гаслами. Проте приваблював його не так *соціальний* вимір революції, як *культурний*! Вірилося, що настає ера нового, нечуваного мистецтва...

1921 р. Микола Бажан поїхав «завойовувати» Київ. Навчався в кооперативному інституті (1921-1923), в інституті зовнішніх відносин (1923-1925), проте диплом так і не отримав: ним остаточно «заволоділа» література. А невдовзі переїхав до Харкова, тодішньої української столиці: поет-футурист Михайль Семенко «спокусив» його і Юрія Яновського перспективою роботи в кіно. Так Микола Бажан став головним редактором журналу «Кіно» (1926-1929 рр.). У січні 1926 р. він був серед тих, хто заснував Вапліте — Вільну академію пролетарської літератури. Згодом, щоправда, змушений був відхрещуватися від цієї «пресловутої організації»...

У перших двох поетичних збірках Миколи Бажана («17-й патруль», 1926 та «Різьблена тінь», 1927) відбилися контрасти героїчного й негероїчного часу. Романтизація червоноармійців, бійців ЧОНу (більшовицького спецназу!), піднесений баладний дух змінювалися сумнівами й нудьгою: атмосфера НЕПу багато в кого з поетів після революційного збудження викликала почуття розчарування. Звідси — туга за втраченою героїкою, осінні настрої як реакція на «буденний час мигички і відлиг». Вольовим зусиллям Бажан намагався приглушити мінор, форсував пафос, проте силуваність його «оптимізму» була надто помітною. Знаком душевного сум'яття, внутрішньої боротьби, роздвоєності мічено багато творів поета середини 1920-х.

Він експериментував із ритмом, звукописом, жанрами; колекціонував рідкісні слова; залюбки занурювався в часи язичництва («Папороть», «Розмай-зілля», «Кров полонянок»); актуалізував відкриту свого часу романтиками поезію ночі... Лірична сповідальність вабила Бажана мало, — він охоче пропонував читачеві розкішний словесний живопис.

1920-ті роки були для Миколи Бажана часом активного вглибання в культуру. Він із захопленням відкривав для себе творчу потугу українського бароко. Його власна поезія також органічно почувалася у необарокових формах, збагачених експресіоністичними й романтичними елементами. Над реакцією

стильового синтезу Бажан чаклував, аби відтворити екстаз, музику мистецького натхнення тих, хто зводить готичний собор, бароковий український храм чи Дніпрельстан (цикл «Будівлі», 1928); запалити енергією бунту проти насилля над нацією («Гетто в Умані», 1929); вразити контрастом «двох Гофманів»: любителя богемі – і великого романтика, чий геній, попри все, вивищується над зовнішнім, нищим світом (поема «Гофманова ніч», 1929)...

Естетичне самовизначення Миколи Бажана супроводжувалося гучними деклараціями, що пролунали, зокрема, зі сторінок книжки «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох» (1927 р.). Троє – це футуристична компанія: Михайль Семенко, Гео Шкुरुпій і Микола Бажан. Голос, що належить Третьому співрозмовникові (Бажану), маніфестує культурне «перевисання» від доби бароко – до нової української культури (в обхід XIX століття): «Я люблю брामу Заборовського й Дніпрельстан. Я люблю органічну, міцну нефальшовану культуру. Таку культуру Україна знала лиш одну: культуру феодалізму, культуру Мазепи, знатиме вона й другу: культуру пролетаріату, культуру соцбуду».

Стилістика приятельської розмови давала можливість для епатажу, різких полемічних «викидів» і не завжди виправданих протиставлень: «Я ненавиджу кобеняк хазяйновитого дядька, я ненавиджу туган-баранівську кооперацію, я ненавиджу хуторянські масштаби, я ненавиджу УНР, що з хуторянства логічно витікає. Потім ще – вишивану сорочку, пасіку, «Просвіту» (байдуже, якого коліру), письменника Грінченка, оцю українську Чарськую в матні та вишиваній сорочці, автокефальну церкву...» Проте центральна думка в монолозі Третього – цілком серйозна: заперечуючи хуторянство, він хоче поєднати старе мистецтво з новим, браму Заборовського і Дніпрельстан.

Після такого пристрасного монологу, який пролунав у «Зустрічі на перехресній станції», цілком закономірною була поява бунтарської поеми Бажана «Сліпці» (1930). Омелян Пріцак вважав, що інспірував цей твір Шевченків «Перебендя», з яким автор «Сліпців» вступив у полемічний діалог. І справді: у Бажана (з його вмінням увімкнути на всю потужність естетику потворного!) йдеться про виворіт, «закулісся» кобзарства. Молодий кобзар у нього кидає виклик старому Перебеді: він – бунтар проти квазі-мистецького примітиву, безнадійної архаїки «народного мистецтва»...

Бажан устиг надрукувати лише дві частини поеми. Рукопис третьої у час жорстоких нагінок він віддав Юрієві Яновському, своєму другові. Відшукати його пізніше так і не вдалося.

Батіг і пряник

На початку 1930-х почалася кампанія проти Бажана. Розносні статті нагадували прокурорські промови. Олександр Селівановський («землячок», випускник київської гімназії, а тепер один із лідерів московського РАППу – Російської асоціації пролетарських письменників) нападав на поета зі сторінок журналу «За марксоленінську критику» (1931, №4): «Бажана можна зачислити до тих письменників, що у творчості їхній замовкає соціалістична революція»; «маршрут його руху полярний маршрутові соціалістичної революції»; «основа його світогляду є ідеалістичний дуалізм». Не обійшлося, звісно, і без звинувачень у націоналізмі.

Як відреагував на розносну критику Микола Бажан? Він припинив публікацію «Сліпців» і надрукував у журналі «Життя й революція» вірш «Число» (перша назва – «Держплан»). А невдовзі з'явилася поема «Смерть Гамлета», в якій поет поспішно зводив порахунки із власним «ідеалістичним дуалізмом».

Данський принц поспішно натягував на себе панцир.

Після болісної «ломки» поетові доводилося вбивати собі в голову, що гуманізм може бути тільки класовим, інакше його кваліфікуватимуть як абстрактний. Тому й завершувалася поема осудом гамлетизму, Достоєвщини – в ім'я «ленінської людяності класових битв»...

Саме в розпал кампанії Бажан із дружиною та донькою Майєю переїздить із Харкова до Києва (1934 р.) і поселяється у письменницькому будинку Роліт, у трикімнатному помешканні, що стало для поета, як для Грегора Замзи, відомого героя Кафки, місцем катування страхом. Кожен його крок пильнує сталінська інквізиція. Бажану шили справу, готуючи звинувачення у належності до контрреволюційної терористичної організації, зв'язках з «націоналістичними поетами Грузії». Аби вижити, Микола Бажан змушений був славити вождя та його «соколів» (ода «Людина у сірій шинелі стоїть в зореносім Кремлі»; поеми про Кірова /«Безсмертя»/ і про Ворошилова /«Батьки й сини»/).

Грузію згадано не випадково, адже Бажан справді шукав там для себе «політичного притулку». 1937 р. вийшов його переклад «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі. Можливо, саме цей переклад і врятував поета: про нього на одному із засідань політбюро згадав сам Сталін. І в січні 1939 р. Миколу Бажана нагородили орденом Леніна! Для нього то був іще один шок.

Життя, однак, сповнене парадоксів: саме в час морального терору до Миколи Платоновича прийшла нова любов! 1938 р. на вечорі Качалова в будинку Червоної Армії він познайомився з лікарем Ніною Лауер, і невдовзі вона стала його дружиною.

1939 рік, отже, виявився переломним у житті поета. Влада «одержавила» його. Уже в березні безпартійний (!) Бажан виступає з привітанням від українського народу в Москві на ХУІІІ з'їзді ВКП(б). Його «обирають» депутатом Київської облради, а 1940 р. приймають до партії.

Коли почалася війна, Микола Бажан отримує звання полковника і посаду редактора газети політуправління Південно-Західного фронту «За Радянську Україну!». Війна відкрила шлюзи для українського патріотизму – у критичних обставинах Сталін використав і цей ресурс героїзму. У вірші Бажана «Клятва», що поширювався як листівка, також йшлося про Україну:

В нас клятва єдина і воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

У 1943-1948 роках Микола Бажан працює заступником Голови Ради міністрів УРСР. Двічі отримує Сталінську премію (1946, 1949). І саме тепер, у перші повоєнні роки, Бажан пережив те, що потім не давало спокою його совісті: якщо в 1930-ті роки шельмували його, то тепер він сам брав участь у шельмуванні інших. Навіть друзів. Коли Лазар Каганович у 1948-му розпочав кампанію проти Максима Рильського і Юрія Яновського, то єзуїтський сценарій передбачав, що «прокажених» мали цькувати самі ж письменники.

А 1949 р., під час боротьби з «космополітизмом», Бажан отримав Сталінську премію за сповнену зневаги до «гнилого» капіталістичного Заходу збірку віршів «Англійські враження». Фальш роз'їдала поезію. У вірші «У Стратфорді на Ейвоні» автор, скажімо, переконував, що Шекспір по-справжньому вільно живе тільки в СРСР, а не в Англії. Там – «алчні купці»; там «гордий лебідь» (Шекспір) не може плити «по водах, змутнілих од гнилі і лжі». Зате в СРСР – атмосфера тотального шекспіролюбства, причому – серед трудового народу: таджик мчить на

коні десь у горах Паміру, щоб устигнути на виставу «Гамлет»; донецькі комбайнери готують аматорську виставу «Дванадцята ніч» для «колгоспної олімпіади»; ткаля, ховаючись за «пишні колони» театру, «оплакує юнку з Верони»...

Пропагандистськими були й вірші, що увійшли до збірки «Біля Спаської вежі» (1952): наближалося 300-річчя Переяславської ради, тож влада очікувала на глорифікацію українсько-російської єдності...

Ні, про творчість Миколи Бажана тієї глухої пори (1930-1940-і) говорити й писати надто боляче...

Діалог із мистецтвом

Після смерті Сталіна доля відміряла Миколі Бажану ще тридцять років. І то був час його ренесансу. Від творчо згубної кон'юнктури він подався у рятівний світ культури (добровільно полишивши посаду віце-прем'єра, Бажан у 1953-1959 рр. очолював Спілку письменників України). Майже всі його наступні поетичні збірки сповнені рефлексій, джерелом яких є мистецтво. «Міцкевич в Одесі. 1825 рік» (1957), «Італійські зустрічі» (1961), «Чотири оповідання про надію» (1966), «Уманські спогади» (1967) – усе це Бажанів діалог із мистецтвом.

Надходив час спогадів – і чіпка пам'ять часто повертала його в Умань, де минуло тринадцять років дитинства і юності. Проте пам'ять поета роздвоювалася: в «Уманських спогадах» він писав про комісара, який рятує статуї богів Еллади; про стару уманську більшовичку, яка в молодості випускала номери більшовицької «Іскри»; про звалтовану отаманом Стецюрою молоду єврейку Раю Файнштейн... А водночас із пам'яті про Умань витіснялося те, що було «небажаним», що залишалося для дуже довірливих розмов, наприклад – зі своїм сусідом по дачі Олесем Гончаром. Виявляється, «гачком», на якому тримали поета, була біографія його батька, Платона Артемовича, який до революції мав погони полковника царської армії, а в часи УНР служив у війську Петлюри. «Допомогли боротьбисти, Блакитний та інші», – згадував Бажан.

Тільки в розмовах він міг інколи згадати й свого вчителя Петра Курінного, який у 1926-1932 роках був директором Всеукраїнського музейного містечка (центром його була Києво-Печерська лавра), а згодом, емігрувавши, працював професором в Українському вільному університеті в Мюнхені. Незадовго до смерті Бажан надрукував спогади «У світлі Курбаса», згадавши, що режисер і його дружина квартирували у «відомого уманського адвоката» (напевно, Віталія Суровцова).

Бажан приїздив до Умані, бував біля триквартирного будинку в Штабному провулку (неподалік від колишнього маєтку декабриста Сергія Волконського), де колись мешкала його родина. Приходив до СШ №11 на вулиці Ломоносова: тут, у колишній Українській гімназії імені Бориса Грінченка, він відвідував гурток любителів старовини, яким керував Данило Щербаківський; звідси разом із учителями виїздив збирати по селах твори мистецтва із покинутих панських садиб, щоб передати їх місцевому краєзнавчому музею. Його притягував до себе старий базиліанський монастир, який пам'ятав не тільки гайдамацьке шаленство, а й вистави мандрівного театру «Кийдрамте» під орудою Леся Курбаса, – відбувалися вони в костельному залі монастиря. Тут же працювала й студія, у якій навчався, мріючи про сценічну кар'єру, юний Бажан...

Нічні концерти

Сидячи в кріслі, заплющивши очі, старий Микола Бажан любив слухати записану на платівках музику. Так народився його унікальний поетичний цикл «Нічні концерти», в якому ожили екстатичні миттєвості творчого натхнення

Миколи Леонтовича, Леоніда Грабовського, Віла Лобоса, Франца Шуберта, Яна Сібеліуса, Едіт Піаф, Бориса Лятошинського, Дмитра Шостаковича. Все в цих дивовижних віршах підвладне 73-річному майстрові: переливи ритмів, співзвуччя слів, шедротність візуальних образів... Він слухає, згадує, роздумує, він проживає разом із великими митцями їхні піднесення і драми, – він і сам тепер усемогутній... І що для нього, Миколи Платоновича Бажана, втомленого хворобами й сонцем химерної слави, могли важити тепер численні титули й нагороди (депутат Верховної Ради СРСР чотирьох скликань і Верховної Ради УРСР шістьох скликань! Герой Соціалістичної Праці! академік! член ЦК КПУ! шість орденів Леніна! Ленінська премія в галузі літератури!), – якщо в ці самотні нічні години він, скинувши панцир, міг бути Богом?!

«Нічні концерти» вражаюче читав київський (а згодом ленінградський, Санкт-Петербурзький) актор Валерій Івченко. У мене є платівка 1985 року з його голосом, «покладеним» на музику тих, про кого писав поет, – і час од часу я вмикаю програвач, щоб почути це спільне творіння Бажана й Івченка, якому, здається, немає прецеденту у світовій поезії...

Перед смертю Микола Бажан перекладав Гете («Італійські елегії», «Венеціанські епіграми»). То також була його стихія – поетичний переклад. Колись, ще в Умані, йому, 17-річному, Лесь Курбас читав Райнера Маріо Рільке, – і Рільке залишився з ним назавжди. Завдяки Миколі Платоновичу цей поет «заговорив» по-українськи. Як і німецький класик Фрідріх Гельдерлін.

Його жадібний інтелект прагнув ненастанного «видіння і пізнання» (в одному з пізніх віршів – «Пильніше й глибше вдуматися в себе» – Бажан спробував «підглядіти» за роботою людського мозку – і під пером поета, мовби на моніторі, постала просто-таки фантастична картина «хвилястого трепету корок і підкорок!»). Протягом чверті століття (1958-1983) Микола Бажан був головним редактором Української Радянської Енциклопедії, і навряд чи мала б Україна в кінці 1960-х шеститомну «Історію українського мистецтва», якби не він. Звісно, можна жалкувати, що «Історія міст і сіл України» у 26 тт., «Історична енциклопедія» у 4 тт., «Шевченківський словник» у 2 тт. з'явилися в обставинах, коли панували ідеологічні догми. Але хто з нас сам обирає час для свого життя? Ніхто.

x x x

А що ж, запитаєте, з Нобелівською премією? Тоді, в 1970-му, Микола Бажан відповів на листа Омеляна Прицака чемною відмовою. Мовляв, мене мало знають у світі. І то була правда. Хоча й не вся: номінуватися на Нобелівську відзнаку з подачі американського професора в СРСР було немислимо. Не здивуюся, якщо виявиться, що кінці цієї історії ховаються десь у компартійних чи кадебешних архівах...

Отримано: 26.09.2016 р.